

УДК: [069.3:341.462](477.51)“192/193”(084.12)
DOI: <http://>

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ЕПОХИ ГОЛОДОМОРУ: КОЛЕКЦІЯ СНОВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ¹

Микола ГОРОХ

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського
вул. Музейна 4, Чернігів, 14000, Україна
e-mail: gorokh@list.ru
<https://orcid.org/0009-0003-5322-0816>

Ілюструючи події 1932–1933 рр. в Україні дослідники Голодомору послуговуються не більше ніж 300 фотографіями, з яких кілька десятків є надзвичайно тиражованими. Існує гостра потреба в залученні до наукового обігу додаткового комплексу документальних візуальних джерел 1920-х – 1930-х рр. Чималі колекції фотодокументів зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях. Вони продовжують залишатися майже невідомими дослідникам.

Мета статті полягає у систематизації, тематизації та атрибуції колекції візуальних джерел “епохи Голодомору” з фондів Сновського історичного музею. Територіально – це знімки зроблені в населених пунктах тодішнього Сновського району на Чернігівщині. У хронологічному плані “епоха Голодомору” розглядається широко, не обмежуючись лише 1932–1933 рр. Передусім увагу привертати світлина датована кінцем 1920-х – кінцем 1930-х рр. Водночас були залучені й фото початку та середини 1920-х рр., що дозволило більш повно представити колекцію та візуалізувати період, що передував трагедії.

Наявна музейна колекція до цього системно не вивчалася. Вона нараховує 34 цифрових відбитків 1920-х–1930-х рр. та складається з подієвих та портретних фотографій. Усі вони є постановочними, зробленими у приміщенні фотостудії чи спеціально облаштованій кімнаті, на подвір’ї установи чи організації, на вулиці чи залізниці, на відкритому просторі (поле, ліс, галявина). На 18 світлинах наявні написи з інформацією про час створення, подію, місце створення. Вдалося з’ясувати ім’я автора лише двох світлин. Ним був місцевий фотограф Фрейдкін, фотосалон якого існував у Сновську ще з 1910-х рр. У колекції переважають світлини освітньої тематики (10), фото учасників професійних та партійних курсів, нарад, конференцій (6) та сільських активістів, функціонерів, тогочасної “еліти” (5). На трьох фото присутні внутрішні кадрові написи (гасла, вивіски, афіши), а на двох – помітні механічні втручання (знищення обличчя, вклейка обличчя іншої людини).

Застосування сучасних цифрових засобів для копіювання світлин та збереження їх в електронних базах даних створюють сприятливі передумови для отримання дослідниками нової репрезентативної джерельної бази візуальних джерел 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Голодомор, Україна, цифровий архів, світлини, Сновський історичний музей.

Постановка проблеми. Серед п’яти каналів сприйняття реальності (кінестетичного, візуального, слухового, або аудіального, смакового, нюхового) саме візуальний є одним із основних. Зорові образи значно простіше та успішніше

¹ Автор висловлює щирю вдячність Науково-дослідному та освітньому центру вивчення Голодомору Канадського інституту української студії Альбертського університету (*The Holodomor Research and Education Consortium*) за всебічну підтримку проєкту; директорці Сновського історичного музею Валентині Василівні Москаленко за сприяння в роботі з колекцією.

обробляються людиною, є переконливими, зручними, доступними для розуміння і зберігання. Художні малюнки, скульптура, живопис, графіка, плакати, художні та документальні фотографії, кінострічки, відеоматеріали зараховують до окремого типу джерел – зображальних. Фотографії, кінострічки та відеоматеріали переважно містять інформацію сучасну висвітлюваним подіям, проте їм не можна цілковито та безпеліційно довіряти. Непоодинокі випадки, коли вони носили постановочний характер, абсолютизуючи певні події та ігноруючи інші, зазнавали “виправлення” (прибиралися “непотрібні” постаті, вирізалися “незручні” кадри).

Візуальні джерела впевнено увійшли в побут міського і сільського населення з появою любительської фотографії. Протягом 1920-х – 1930-х рр. популярності набули настінні фотоколажі, фотолітописи, які збирали інформацію про певну особу, державну чи суспільну інституцію, подію. Як будь-яке історичне джерело, фотографія потребує наукової критики, з’ясування достовірності, об’єктивності, адекватності тогочасним подіям. Відсутність будь-яких текстових позначень додатково вимагає від дослідника чималих спеціальних знань².

Події чи особи нерівномірно представлені на світлинах. На думку Геннадія Боряка, Катерини Лобузної та Оксани Юркової, дослідники Голодомору послуговуються не більше ніж 300 фотографіями, з яких кілька десятків – надзвичайно тиражовані. Насамперед йдеться про знімки австрійського інженера Александра Вінербергера, фотоаматора з Донеччини Марка Залізняка, фотографа з Батурина Миколи Боканя. Ці візуальні джерела не можна вважати цілком репрезентативними, адже ними охоплено лише три географічні локації – тодішня столиця УСРР Харків; село Батурин Бахмацького району Чернігівської області; Донеччина³.

Отже, існує гостра потреба в залученні до наукового обігу додаткового комплексу документальних візуальних джерел 1920–1930-х рр. Чималі колекції фотодокументів зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях, очікуючи на свого шукача. Перші кроки в даному напрямі здійснені кількома групами українських і зарубіжних дослідників, які намагалися охопити усі колишні області УСРР у межах адміністративно-територіального поділу першої половини 1930-х рр. Результати їхніх пошуків знайшли відображення у наповненні ряду електронних архівів, де не лише представлені окремі світлини, але й дана вичерпна інформація про місце, час створення, автора, подію чи людину, репрезентовану на фото. Передусім йдеться про “Електронний архів Голодомору” (інша назва – “Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.”), створений на початку 2000-х рр. групою ентузіастів у складі системного адміністратора Юрія Забенька, архівістів Тимофія Клименка і Алли Кисельової, тодішньої директорки Центрального

² Георгій Папакін, “Зображувальні (візуальні) джерела,” у *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*, 2, голова редколегії Валерій Смолій. (Київ: Наукова думка, 2019), 22–23.

³ Геннадій Боряк, Катерина Лобузніна, Оксана Юркова, “Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту,” *Український історичний журнал* 2, (2021): 149.

державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного Ніни Топішко, що діяли під керівництвом очільника Держкомархіву Г. Боряка. Вони зібрали чималий масив візуальних джерел, який налічує понад 130 світлин та близько 200 фотодокументів (кадрів із документальних фільмів 1989–1998 рр.)⁴. Цифрові копії світлин Голодомору час від часу з’являлися на сайтах державних і обласних архівів, Національного музею Голодомору-геноциду⁵, “Електронного архіву українського визвольного руху” Центру досліджень визвольного руху⁶, Інституту історії України НАН України⁷.

Аналіз попередніх публікацій. У 2020 р. незалежно один від одного стартувало одразу два мережеві проєкти. В Україні Інститут історії України НАН України, використавши напрацювання згаданого вище “Електронного архіву Голодомору” та матеріали, зібраного на вебпорталі інституції корпусу архівних документів з історії Голодомору в Україні (1932–1933 рр.), створив “Цифровий архів Голодомору / Holodomor Digital Archives”⁸. Протягом липня – жовтня 2020 р. група у складі Г. Боряка та О. Юркової здійснила 12 експедиційних виїздів, відвідавши при цьому 26 музеїв правобережної Київщини та зібравши понад 500 цифрових відбитків фотографій 1920-х – 1930-х рр.⁹ Робота по наповненню “Цифрового архіву Голодомору” триває й сьогодні.

Водночас Канадський Науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору (HREC) запустив власний сайт із “Каталогом фотографій Голодомору / Holodomor Photo Directory”, до якого увійшло до 100 авторських світлин. Крім робіт А. Вінербергера та М. Боканя, він пропонує ознайомитися з роботами американського фотографа Джеймса Еббе (*James Abbe*) та письменника Уайтінга Вільямса (*Whiting Williams*)¹⁰.

У 2021 р. за підтримки HREC автор статті започаткував проєкт “Visual Sources from the Holodomor Era Found in Museums of Chernihiv Oblast”, спрямований на пошук і вивчення фотодокументів “доби Голодомору” у музейних колекціях Чернігівщини. Його кінцева мета вбачається у зборі

⁴ Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр. Спеціальний розділ офіційного веб-порталу Державного комітету архівів України, доступно 15 листопада 2023, <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine>

⁵ Національний музей Голодомору-геноциду. Архів, доступно 15 листопада 2023, <https://holodomormuseum.org.ua/holodomor/arkhiv>

⁶ Електронний архів Українського визвольного руху, доступно 15 листопада 2023, <https://avr.org.ua>

⁷ Інституту історії України НАН України. Голодомор в Україні (1932–1933 рр.) електронний корпус документів (2004–), доступно 15 листопада 2023, <http://resource.history.org.ua/project/0000006>

⁸ Цифровий архів Голодомору / Holodomor Digital Archives, доступно 15 листопада 2023, <http://holodomor-era.history.org.ua>

⁹ Геннадій Боряк, Катерина Лобузінна, Оксана Юркова, “Цифровий архів Голодомору”, 150.

¹⁰ Holodomor Research and Education Consortium (HREC). Holodomor Photo Directory, доступно 19 листопада 2023, <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory>

цифрового масиву фотодокументів, їх описі, систематизації та представлення широкому загалу на базі “Інтернет архіву епохи Голодомору / Holodomor Epoch Internet Archive”. Ідея створення останнього, його концепція та структура належать директорці Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору (HREC in Ukraine) Людмилі Гриневич. Станом на листопад 2023 р. у базі даних архіву налічується 314 цифрових копій оригінальних світлин¹¹.

Мета роботи полягає у систематизації, атрибуції та аналізі колекції фотографій Сновського історичного музею. Територіально – це передусім знімки зроблені в населених пунктах тодішнього Сновського району Чернігівщини. Деяко складнішим є питання визначення хронологічних меж дослідження. Голодомор в українській історіографії зазвичай обмежується 1932–1933 рр. Однак маємо підстави говорити про значно ширший період. Історик Роман Сербин підкреслює, що Голодомор, як геноцид, треба розглядати у національному виборі, коли мова йде про все населення УСРР, та етнічному, у сенсі етнічної групи поза межами України. Він спрямовувався проти різних верств українського суспільства і не обмежувався голодною смертю у 1932–1933 рр. На думку дослідника недоречно синонімізувати Голодомор лише з визначенням “терор голодом”, натомість варто включати сюди репресії проти інтелігенції, представників республіканської політичної та партійної еліти, службовців, церковників, які розпочалися з кінця 1920-х і тривали до кінця 1930-х років¹².

Вклад основного матеріалу. Колекція Сновського історичного музею багата світлинами, що охоплюють початок і середину 1920-х рр. Зображені на них особи та події репрезентують тектонічні зміни, що відбулися в Україні, зокрема на Сновщині, після встановлення радянської влади. Вони стали тією відправною точкою, що не дозволить уникнути, а призведе до страшної трагедії. Таким чином, у хронологічному плані “епоху Голодомору” було вирішено розглядати якомога широко, не обмежуючись лише 1932–1933 рр. Увага спрямовувалася на всі наявні в музейній колекції знімки, датовані 1920–1930-ми рр.

Колекція візуальних джерел Сновського історичного музею зазначеного періоду нараховує 34 світлини. Завдяки доброзичливій підтримці та стараннями директорки музею Валентини Москаленко їх вдалося виокремити в окрему групу та оцифрувати за допомогою сканера. Хронологічно колекція розподілена нерівномірно. В ній переважають знімки датовані 1920-ми рр. (21 проти 13 у наступне десятиліття). Двадцять чотири фото створено у Сновську (з 1935 р. по 2016 р. – Щорс), два – у с. Нові Боровичі, по одному – у селах Петрівка, Єліне, Низківка та хуторі Михайлівка. Не мають чіткої географічної прив’язки

¹¹ *Інтернет архів епохи Голодомору / Holodomor Epoch Internet Archive*, доступно 15 листопада 2023, <https://holodomorepoch-ia.com>

¹² Роман Сербин, “Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду,” у Рафаель Лемкін, *Радянський геноцид в Україні*, під редакцією Романа Сербина, упорядник Олеся Стасюк (Київ: Видавець Мельник М. Ю, 2009), 21–30.

до місцевості три світлини. За формою відзнятої інформації колекцію формують чорно-білі офіційні (фіксують певну подію) та творчі (портрети, пейзажі) паперові фото. Хоча їхні розміри коливаються в межах від 75x110 мм до 260x330 мм, найпоширенішим форматом був 160/180x220/250 мм (16 шт.). Одинадцять знімків мають паспарту.

За змістом і характером зображених об'єктів переважають події та портретні (групові) світлини. Всі вони є постановочними. Для них заздалегідь обиралися локація: приміщення фотостудії (17 фото) чи спеціально облаштована під це кімната (3), подвір'я установи / організації (9), вулиця / залізниця (2), відкритий простір – поле, ліс, галявина (3). На 18 із 34 знімків із колекції музею наявні маркування або написи з короткою інформацією про подію, час та місце створення. Лише на двох фото зафіксовано ім'я фотографа – Фрейдкін. Це фотовіньетки з портретами випускників і вчителів: “Третій випуск Сновської залізничної дев'ятирічної школи” (1928–1929; інв. № ФМ.2120(1)) та “Ш-й випуск Сновської школи учнівства Західної залізниці” (1928; інв. № ФМ 2274). Відомостей про фотомайстра фактично немає. Словник-довідник “Российские фотографы (1839–1930)” (Коломна, 2013) обмежується лише згадкою про нього, без надання будь-якої додаткової інформації¹³. А ось зі статті В. Москаленко “Сновськ у 1917–1918 роках” дізнаємося, що наприкінці 1910-х рр. в населеному пункті працювала два фотосалони – Фрейдкіна та Морозовського¹⁴.

Згадані знімки сюжетно відносимо до кількісно найчисельнішої групи (загалом 10 фото) так званої “освітньої тематики” (зображення дітей, дошкільних дитячих закладів, шкіл, інтернатів, фабрично-заводського навчання). Роботи Фрейдкіна візуально відрізняються від решти світлин. Зроблені цим фотографом світлини знаменували собою досягнення певного етапу в житті людини – закінчення навчального закладу. На фонівій заливці з елементами рослинного орнаменту фотограф розмістив прямокутні та овальні фотопортрети викладачів і учнів. Візуально насиченішою є фотовіньетка світлини “Ш-й випуск Сновської школи учнівства Західної залізниці” (1928; інв. № ФМ 2274). Її фонові заливка доповнена зображеннями тунелю, з якого виринає потяг; баштового крану зі стрілою (на ній намальована емблема залізничників – “якір та сокира”), що сягає хмар, закриваючи собою сонце; розкритої книги з лінійкою (кутником), трикутником, циркулем, пером із чорнильницею. У нижній частині фото, по центру, вміщена світлина одноповерхової будівлі, можливо, приміщення навчального закладу.

На початку 1920-х рр. у двох трудових семирічних і трьох залізничних школах Сновська навчалася понад 1,2 тис. учнів та працювало 48 педагогів. Наприкінці 1930-х рр. у райцентрі нараховували чотири середні загальноосвітні школи,

¹³ Анатолий Попов. *Российские фотографы (1839–1930): словарь-справочник*, 2: “М–Я”. (Коломна: Музей органической культуры, 2013).

¹⁴ Валентина Москаленко, “Сновськ у 1917–1918 роках,” *Скарбниця української культури* 12, (2010): 149.

1920 учнів, 81 учителя¹⁵. На двох портретних групових фото з колекції музею репрезентовано роботу Сновської залізничної семирічної школи. Група невідомих підлітків і дорослих у повсякденному одязі споглядають на глядача зі світлини “Учнівський комітет Сновської залізничної семирічної школи при виробництві” (1925; інв. № ФМ.1541). Більш інформативним є знімок “Кращі шкільні подружки 9-ї групи Сновської залізничної школи” (1929; інв. № ФМ.2120(8)), на звороті якого збереглися імена та прізвища дівчат – Міля Витовська, Валя Хмилевська, Олександра Романович, Олександра Жовнер, Ганна Романова, Ганна Приходько, Вікторія [Поздзерська], Ліза Сушацька, Варвара Радченко, Любов Е[п/н]штейн. Школярки заздалегідь готувалися до цієї непересічної в їхньому житті події. Про це свідчать, наприклад, зачіски та сукні. Найпевніше обидві світлини, хоч і датовані з різницею у чотири роки, зроблені в одній фотостудії. На це натякає однакова студійна декорація у вигляді кімнати із завісами, дзеркалом в орнаментованій розписами рамі.

З 1922 р. у Сновську працювала школа фабрично-заводського навчання, що спеціалізувалася на підготовці залізничних кадрів¹⁶. У цьому контексті увагу до себе привертає фото “Перші учні фабрично-заводського навчання разом з комсомольцями-залізничниками” (1923; інв. № ФМ.252), на якому велика група підлітків і дорослих розташувалася у кілька рядів на вкритому снігом залізничному насипі на тлі вантажного вагона. Присутні одягнені у найрізноманітніший верхній зимовий одяг (шинелі, пальта, шкіряні куртки, ватники), головні убори – картузи, кашкети (частина з кокардами залізничника), будьонівки, шапки. Ще дві світлини датовані 1931 р. – “Майстри, вчителі та наставники школи фабрично-заводського навчання” (1931; інв. № ФМ.1924) та “Група учнів Сновської школи фабрично-заводського навчання поряд із відремонтованим автомобілем” (1931; інв. № ФМ.946). На останній перед глядачем постає група підлітків і дорослих, що оточили автомобіль марки “Форд”, за кермом якого сидить молода дівчина. Угорі на фото є напис російською від руки: “после ремонта к пробе”.

Бажання відділу кадрів Сновської Західної залізниці забезпечити себе кваліфікованими кадрами трансформувалося у набір і навчання курсантів помічників машиністів. Їх перший випуск відбувся 1 липня 1930 р. у Сновську. На згадку про цю знаменну подію було зроблено колективне фото на тлі одноповерхового будинку (1930, 1 липня; інв. № ФМ.2123). До речі, в 1935 р. відповідальність за підготовку паровозних машиністів поклали на залізнично-технічну школу¹⁷.

¹⁵ Григорій Желій, “Щорс”, у *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Чернігівська область*, голова редакційної колегії Олександр Дериколенко. (Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972), 718, 720.

¹⁶ *Сновська школа ФЗУ. Щорська техшкола 1922–1956 рр.* (Щорс: [Б. в.], 2013).

¹⁷ Григорій Желій, “Щорс”, 720.

Зафіксував невідомий фотограф і перший випуск дворічної школи медсестер у Сновську (1936; інв. № ФМ 2148). На знімку велика група людей розташувалася у чотири ряди на подвір'ї на тлі дерев'яного будинку. На звороті наявний напис російською олівцем від руки. Хоча він і нерозбірливий, проте дозволяє ідентифікувати кількох викладачів та учнів. Приміром, у другому ряду розташувалися – лікар А. Я. [Ша]нов (крайній ліворуч); головний [хірург] району, директор школи Феодосій Васильович Губенко (четвертий ліворуч); викладач К. С. Литвиненко (у центрі); лікар Тимофій Степанович Резунов (третій праворуч). А ось у третьому ряду стоять майбутні медсестри – Маня Воловик (крайня праворуч), Бася Гінсбург (третя праворуч), А. Г. Артемченко (четверта праворуч), [Е. Дм.] Бойко (п'ята ліворуч).

Дошкільну ланку освіти представляє єдине фото “Вихованців дитячого садочка при М.К. тяги станції Сновська у день від'їзду керівниці А. М. Серебряної” (1932, 8 серпня; інв. № ФМ 1777). Дане фото є одним із двох у колекції, що хронологічно найбільш наближені до трагічних подій Голодомору. На ньому велика група дітей та три виховательки, одягнені у літній одяг, розташувалися у чотири ряди на лісовій галявині.

Сільські активісти, комсомольські та партійні функціонери становили тогочасну “еліту”, тому не дивно, що чималу частину музейних колекцій становили тематично саме такі світлини. У Сновському історичному музеї нараховуємо 5 подібних знімків. У 1928 р. по поверненню з хлібозаготівель до приміщення фотостудії завітали секретарі Сновського райкому ЛКСМ (зліва направо) К. Брицько, С. Висоцький, Н. Максимов. Молоді хлопці у верхньому одязі та головних уборах упевнено позують на тлі студійної декорації (1928; інв. № ФМ 932). Фото на згадку зробили й перші комсомольці села Петрівка Сновського району Сергій Аксьоненко (в центрі) та Марія Грищенко (праворуч) (1926; інв. № ФМ 928).

Маємо в колекції також три групові фото: “Комсомольці Сновська на суботнику” (1921; інв. № ФМ 492), “Профактив Щорського району з нагоди від'їзду Буніна” (1935; інв. № ФМ 2120(4)) та “Перша комсомольська ланка колгоспу “Перемога” у х. Михайлівка” (1936; інв. № ФМ 943). Остання світлина зроблена у приміщенні фотостудії на тлі студійної декорації з зображенням лісу. Жінки причепурилися перед зйомкою, тримають у руках гілки дерев з квітами. Напис на звороті зберіг для нащадків імена колгоспниць (зліва направо): лежать – Раїса Білодід, Проня Павленко та Нагорна; сидять – Марія Білодід, Марія Олександрівна Єрмак (ланкова), Г. Васько; стоять – Галя Васько, Анюта Миколаєнко, К. Шейко, Галина Симончук, Віра Кузьменко, Марія Миколаєнко.

Тематично спорідненою групою є світлини учасників професійних і партійних курсів, нарад, конференцій, з'їздів, яких нараховуємо шість. Вони є доволі одноманітними – зображення великої групи людей на подвір'ї на тлі будівель або в приміщенні. Більшість фотографій датовано першою половиною 1920-х рр. Це знімки “Третій районний з'їзд Сновщини” (1921, 24 березня; інв. № ФМ 2072), “Другий пленум губерньського відділу Всеросійської спілки робітників землі і

лісу (Всеробітземліс) Чернігівщини” (1923, 26–28 липня; інв. № ФМ 930), “Делегатки Сновської районної конференції жінок-матерів” (1924; інв. № ФМ 421), “Друга окружна конференція Союзу радробітників Сновщини” (1924, 23–25 лютого; інв. № ФМ 420) та “Другий окружний з’їзд профспілкових союзів Сновщини” (1924, 10–12 березня; інв. № ФМ 424). Два останні фото сильно пошкоджені. На єдиній світлині, датованій другою половиною 1930-х рр., зображено учасників першої наради інженерно-технічних працівників, які обслуговують бюро ІТС при дорожньо-експлуатаційному управлінні – 694 (1936, 25–26 листопада; інв. № ФМ 2120(3)).

Зазвичай зображення соціально-політичних та економічних перетворень на селі, виробничі фотографії (заводи, МТС, робота в полі тощо) утворюють кількісно численну групу, проте в колекції Сновського історичного музею вона нараховує всього 4 світлини. Всі вони стосуються сільського господарства, датуються 1930-ми рр. У травні 1931 р. у Сновську створили машинно-тракторну станцію, на баланс якої за наступні п’ять років надійшло 44 трактори, 11 комбайнів, 119 інших сільськогосподарських машин¹⁸. Радянська влада активно вдавалася до різноманітних агітаційних компаній, зокрема спрямованих на набуття жінками технічної освіти. Прикладом для наслідування для багатьох дівчат в Україні стала постать Парасковії Ангеліни, яка однією з перших вступила на курси трактористів та опанувала нову техніку¹⁹. З’явилася своя “Ангеліна” й на Сновщині. Звали її Поліна Яківна Лагодна. У музейній колекції збереглося фото жінки (ліворуч) у компанії з невідомими чоловіком та жінкою. Знімок зроблено у приміщенні фотостудії на тлі студійної декорації з зображенням рослин (1932; інв. № ФМ 929).

Інші світлини даної тематики географічно пов’язані з селами Низківка та Нові Боровичі. У Низківці, розташованій за 22 км від Сновська, існувало Товариство спільного обробітку землі “Незаможник”. Влітку 1930 р. невідомий фотограф зняв на жнивному полі чоловіків, жінок та дітей. Окрім них, потрапили в кадр дві косарки, хати села на дальньому плані. Назва, зазначена на світлині, є доволі лаконічною: “Низківський СОЗ «Незаможник» на відпочинку” (1930, [літо]; інв. № ФМ 983).

З початком колективізації у с. Нові Боровичі, що за 19 км від райцентру, створили дві артіль: ім. Ілліча та “Червоний партизан”. У 1932 р. їх об’єднали в єдине господарство – “Червоний партизан”²⁰. Дана обставина дозволяє зробити

¹⁸ Григорій Желій, “Щорс”, 719

¹⁹ Марина Вороніна, “Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20–30-ті рр. ХХ ст.)”, *Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” Харківський національний університет імені Г. С. Сковороди* 33, (2008): 147–153; Василь Марочко, “Ангеліна Парасковія Микитівна,” в *Енциклопедія історії України. т. 1: “А–В”*, голова редакційної колегії Валерій Смолій. (Київ: Наукова думка, 2003), 79–80.

²⁰ П. Мінеєв, В. Царук, “Нові Боровичі”, у *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Чернігівська область*, голова редакційної колегії Олександр Дериколенко. (Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972), 730.

припущення про неточність назви одного з двох фото. Мова про знімок “Колгоспники колгоспу «Червоний партизан» у с. Нові Боровичі” (1930; інв. № ФМ 404) і нерозбірливий напис на ньому. Справа в тому, що світлина датована 1930 р., коли в селі існувала артіль “Червоний партизан”, а не колгосп. Водночас маємо можливість ідентифікувати кількох осіб на фото. У першому ряду (не вказано з якої сторони) розташувалися Демид Степанович Лобур, І. С. [Гломозда] (комуніст, 1936 р. вивів перший трактор на колгоспне поле²¹), Петро Миколайович Грищенко, Опанас Тимофійович Бардак, у четвертому ряду – Олексій Семенович Кримський та Артем Олексійович Дайнеко (п’ятий і шостий ліворуч). На другій світлині перед глядачем постала “Група ударників колгоспу «Червоний партизан» с. Нові Боровичі” (1936–1938; інв. № ФМ 413).

Культурне та спортивне життя Сновська репрезентують по два знімки, зроблені у приміщеннях на тлі студійних декорацій. При згаданій вище школі фабрично-заводського навчання існував духовий оркестр, з учасниками якого можна познайомитися завдяки світлині “Духовий оркестр школи фабрично-заводського учнівства м. Сновськ” (1926; інв. № ФМ 2272). Напис на звороті містить імена майже усіх присутніх. Труднощі виникають при співставленні їх з постатями на фото, адже перелік, можливо, поданий у довільному порядку без вказівок на ряд та місце. Отже, на світлині присутні – 1. Васил[...]ко Ану[...], 2. Утира Петра, 3. Єфименко Григ., 4. Коленченко П., 5. Раєвський Мих., 6. [?], 7. Жилинський Ім. [Ал.], 8. Крот Алек., 9. Данильченко Вас., 10. Лембрик, 11. Ануфрієв [...], 12. Коленченко Вас., 13. Коленченко Володимир, 14. Лур’є (директор школи), 15. Довгалєв (капельмейстер діловод), 16. Зільбер, 17. Луцик Григ. На іншому фото зображена “Сновська залізнична співоча капела” (1927; інв. № ФМ 1542 та ФМ 2120(6)). Хто саме входив до її складу – невідомо.

Колоритними є світлини спортивної тематики. Красені чоловіки атлетичної статури з’їхалися 1925 р. до райцентру на “Перше окружне змагання з важкої атлетики Сновщини” (1925, 5 березня; інв. № ФМ 2321). Зауважимо, що на фото спортсмени позують напівоголеними. На противагу їм “Актив колективу Ф. К. при залізничному клубі ст. Сновська” (1931, 12 грудня; інв. № ФМ 2120(5)) зображений у спортивній формі, за винятком чоловіка у центрі (другий ряд), який може бути тренером команди.

Потрапляли в об’єктив камери й святкові заходи. 1922 р. на станції Сновська за участі ветеранів праці, представників місцевих органів влади та адміністрації депо відбулися святкові заходи з нагоди 5-ї річниці Жовтневого перевороту (1922, інв. № ФМ 1006). Велика група чоловіків і дівчинка вишукувалися у чотири ряди на тлі паровозу (локомотиву) моделі Нв73. Ще чотири чоловіка перебували у кабіні машиніста.

Решта світлин колекції – це студійні роботи із зображеннями місцевих жителів. Датуються вони 1920-ми рр. Якщо Домна Василівна Ільєнко (у центрі) сфотографувалася разом з дівчатами с. Єліне у повсякденному одязі (1921; інв. № ФМ 2119(1)), то “Доярки села Носівка”, зліва направо – М. І. Бойко,

М. С. Шльонська, В. Є. Бойко, (1925–1927; інв. № ФМ 2126) та “Дівчата у національному одязі” (1928; інв. № ФМ 2127) постають перед глядачем в українському національному вбранні. До речі, село Носівка є північною периферійною частиною Сновська, яку 6 березня 1992 р. включили в межі райцентру без збереження статусу. А ось на родинній світлині сім’ї жителя Сновська Фелікса Стеха, зображені чоловік, жінка та три дитини (1921; інв. № ФМ 2119(1)).

Три фото з колекції Сновського історичного музею містять фотоскрипти, тобто внутрішні кадрові написи (гасла, вивіски, афіші тощо). Виявлення цієї прихованої інформації має велике значення для розшифрування документів, уточнення датування, місця дії та ін. На знімку “Делегатки Сновської районної конференції жінок-матерів” (1924; інв. № ФМ 421) за великою групою жінок і дітей розгорнуто прапор, нижню частину якого перекривають присутні. В його лівій частині зображена жінка з піднятою вгору лівою рукою, а у центрі та праворуч – нанесено напис російською: “Матери-работницы передавайте вашим детям [...]”. Інший прапор можна розгледіти на фото “Група ударників колгоспу «Червоний партизан» с. Нові Боровичі” (1936–1938; інв. № ФМ 413). Його нижня частина також перекрита групою людей, що утруднює прочитання тексту. У центрі полотнища робітник і селянин тиснуть руки. Угорі між ними – схематичне зображення Земної кулі з написом під нею: “Пролетарі всіх країн зєднайтеся!”, а унизу – трактор. Над зображенням та ліворуч від нього напис: “[...] через колективізацію. В перший день суспільної обробки землі від робітників Н. Боров[иць]кої [...] гура[...]”.

Учасники “Другого окружного з’їзду профспілкових союзів Сновщини” (1924, 10–12 березня; інв. № ФМ 424) розташувалися у чотири ряди на вкритому снігом подвір’ї на тлі одноповерхової дерев’яної будівлі з ганком, на фронтоні навісу якого закріплена прямокутна вивіска з написом російською: “С.С.С.Р. Сновской рабочий клуб имени Пятилетнего юбилея Союза железнодорожников”.

Насамкінець слід звернути увагу на два фото, які містять ознаки зовнішнього втручання. Мова йде про світлину “Перші учні фабрично-заводського навчання разом з комсомольцями-залізничниками” (1923; інв. № ФМ 252), на якій обличчя двох людей, найімовірніше чоловіків, затерті. Якщо лице чоловіка в будьонівці (останній ряд четвертий праворуч), можливо втрачено й випадково, то обличчя людини у третьому ряду (третій ліворуч) стерли цілком свідомо, замалювавши його чорними чорнилами. Сліди ретуші (виправлення) містить й світлина “Другий окружний з’їзд профспілкових союзів Сновщини” (1924, 10–12 березня; інв. № ФМ 424). Тут обличчя двох чоловіків (стоять крайні праворуч), відрізняються за кольором, ймовірно вирізані по контуру та наклеєні.

Висновки. Колекція Сновського історичного музею, що нараховує 34 світлин “епохи Голодомору”, системно не вивчалася. Знімки охоплюють різні події та персоналії, нерівномірно розподілені за часом створення, у більшості своїй створені у райцентрі у приміщенні фотостудії чи на пленері. Написи на світлинах

дозволили ідентифікувати автора лише двох світлин – місцевого фотографа Фрейдкіна. Щонайменше два фото зазнали цілеспрямованого впливу ззовні. Ймовірно, зі світлин прибрали нелояльних радянській владі людей чи замінили їх на інших. Застосування сучасних цифрових засобів для оцифрування та організації даних дозволило створити для дослідників надзвичайно репрезентативну джерельну базу документів і матеріалів про “епохи Голодомору” на Сновщині. Розміщення їх на доступних для загалу вебсайтах з відкритим доступом спрямоване на популяризацію колекції та на залучення дослідників до їхньої подальшої верифікації, уточненню інформації про час і місце створення, персоналії, які на них зображені. Створення ж цифрової бази колекції дозволить зберегти світлини для нащадків.

REFERENCES

- Boriak, Hennadii, Lobuzina, Kateryna, Yurkova, Oksana. “Tsyfrovyyi arkhiv Holodomoru v Ukraini 1932–1933 rr. yak universalnyi dzherelnyi merezhevyi resurs: dokumentalnyi ta vizualnyi segmenty proektu.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 2 (2021): 138–153. (in Ukrainian).
- Voronina, Maryna. “Zhinoche pytannia v Donbasi ta fenomen Pashi Anhelinoi (20–30-ti rr. XX st.)” *Zbirnyk naukovykh prats. Seriia “Istoriia ta heohrafiia”. Kharkivskyi natsionalnyi universytet imeni H. S. Skovorody* 33 (2008): 147–153. (in Ukrainian).
- “Henotsyd ukrainskoho narodu: Holodomor 1932–1933 rr.” *Spetsialnyi rozdil ofitsiinoho veb-portalu Derzhavnoho komitetu arkhiviv Ukrainy*. Last accessed: November 15, 2023, URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine> (in Ukrainian).
- Holodomor Research and Education Consortium (HREC). Holodomor Photo Directory*. Last accessed: November 19, 2023, URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory>
- Elektronnyi arkhiv Ukrainkoho vyzvolnoho rukhu*. Last accessed: November 15, 2023, URL: <https://avr.org.ua> (in Ukrainian).
- Zhelii, H. “Shchors.” *V Istoriia mist i sil Ukrainkoi RSR: v 26 t. Chernihivska oblast, holova redkolehii O. Derykolenko*. Kyiv: Holov. red. URE AN URSR, 1972. 714–726. (in Ukrainian).
- Institutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Holodomor v Ukraini (1932–1933 rr.) elektronnyi korpus dokumentiv (2004–)*. Last accessed: November 15, 2023, URL: <http://resource.history.org.ua/project/0000006> (in Ukrainian).
- Interenet arkhiv epokhy Holodomoru / Holodomor Epoch Internet Archive*. Last accessed: November 15, 2023, URL: <https://holodomorepoch-ia.com> (in Ukrainian).
- Marochko, Vasyl. “Anhelina Paraskoviia Mykytivna.” *Entsyklopediia istorii Ukrainy. t. 1 “A-V”*, holova redkolehii Valerii Smolii. Kyiv: Naukova dumka, 2003. 79–80. (in Ukrainian).
- Minieiev, P., Tsaruk, V. “Novi Borovychi.” *Istoriia mist i sil Ukrainkoi RSR: v 26 t. Chernihivska oblast, holova redkolehii O. Derykolenko*. Kyiv: Holov. red. URE AN URSR, 1972. 726–734. (in Ukrainian).
- Moskalenko, Valentyna. “Snovsk u 1917–1918 rokakh.” *Skarbnytsia ukrainskoi kultury* 12 (2010): 142–151. (in Ukrainian).
- Mokrosnop, Nina, Klishchenko, T. (ed.). *Snovska shkola FZU. Shchorska tekshkola 1922–1956 rr. Shchors: [B. v.]*, 2013. (in Ukrainian).

- Natsionalnyi muzei Holodomoru-henotsydu. Arkhiv*. Last accessed: November 15, 2023, URL: <https://holodomormuseum.org.ua/holodomor/arkhiv> (in Ukrainian).
- Papakin, Heorhii. “Zobrazhuvalni (vizualni) dzherela.” *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina–Ukrainci*. Kn. 2, holova redkolehii Valerii Smolii. Kyiv: Naukova dumka, 2019. 22–23. (in Ukrainian).
- Popov, Anatolii. *Rossiyskie fotografyi (1839–1930): slovar-spravochnik*. T. 2, “M–Ya.” Kolomna: Muzey organicheskoy kulturyi, 2013. (in Russian).
- Serbyn, Roman. “Kontsepsiia zlochynu henotsydu Rafaelia Lemkina ta yoho analiz ukrainskoho henotsydu”. Lemkin, Rafael. *Radianskyi henotsyd v Ukraini*, redactor Roman Serbyn, uporiadnyk Olesia Stasiuk. Kyiv: Vydavets Melnyk M. Yu, 2009. 21–30. (in Ukrainian).
- Tsyfrovyyi arkhiv Holodomoru / Holodomor Digital Archives*. Last accessed: November 15, 2023, URL: <http://holodomor-era.history.org.ua> (in Ukrainian).

VISUALIZATION OF HOLODOMOR ERA: THE COLLECTION OF SNOVSK HISTORICAL MUSEUM

Mykola HOROKH

Chernihiv Historical Mauseum of V. V. Tarnovsky

4 Muzeyna Street, Chernihiv, 14000, Ukraine

e-mail: gorokh@List.ru

<https://orcid.org/0009-0003-5322-0816>

The researches of Holodomor history use not more than 300 photos among which dozens are very replicated. There is an urgent need to add an additional complex of documentary visual sources of the 1920s-1930s to the scientific circulation. Large collections of photo documents are stored in archives, libraries, and museums. They continue to be almost unknown to researchers.

The article is aimed at systematization, thematization, and attribution of the collection of visual sources of the ‘Holodomoe era’ of Snovsk Historical Museum. The research methodology is based on general scientific methods such as analysis, typology, concretization and specific historical methods like historical-chronological, periodization, historical-systemic, and criticism of sources. Geographically - these are the pictures which were taken in the settlements of Snovsk region of that time. Chronologically, the ‘Holodomor era’ is considered as widely as possible and is not limited to 1932–1933. First of all, attention was drawn to photographs dated from the late 1920s – the end of the 1930s. At the same time, the photos of the early and mid-1920s were also involved, which made it possible to present the collection and visualize the period preceding the tragedy more fully.

The existing museum collection has not been systematically studied before. It has 34 digital prints of the 1920–1930s. and consists of event and portrait photographs. All of them are staged, made in a photo studio or a specially equipped room, in the courtyard of an institution or organization, on the street or railway, in an open space (field, forest, lawn). 24 photos were created in Snovsk. On 18 photographs there are inscriptions with information about the time of creation, event, place of creation. The name of the author of only two photos was found out. They were created by local photographer Freidkin, whose photo salon has existed in Snovsk since the 1910s. The collection is dominated by photos of educational subjects (10), photos of participants of professional and party courses, meetings, conferences (6), and village activists, functionaries, the ‘elites’ of that period (5). Socio-political and economic transformations in the village are presented in 4 photos, sports – in 2 pictures, cultural life – 2 photos, celebrations – 1 photo. 4 more photos are studio photographs. They depict portraits of local residents. On another 3 photos there are internal personal inscriptions

М. Горюх

ISSN 2078-6107. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2024. Випуск 57. С. 218–230

(slogans, signs, posters), and on 2 – noticeable mechanical interventions (destructions of the face, pasting the face of another person).

The combination of the discovered photographs with similar collections of other museums of Chernihiv region will create an extremely representative source base of visual sources of the “Holodomor era”. Placing photos on publicly accessible websites with open access will ensure the involvement of researchers and their future verification, clarification of information about the time and place of creation, the personalities that are depicted on them.

Key words: digital archive, ‘Holodomor era’, visual sources, Snovsk Historical Museum.